

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ В ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ: ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Василь Балушок

УДК 39:316.7(477)

У статті розглянуто етнічні стереотипи, які лежать в основі політичної культури українців, сформувалися під сильним впливом степовиків у часи перебування України на Великому Кордоні.

Ключові слова: Україна, українці, степовики, кочівники, етнічні стереотипи, політична культура.

The article examines the ethnic stereotypes which underlie the Ukrainian political culture and emerged under the dramatic influence of the steppe inhabitants during the Ukraine's sojourn on the Frontier.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, steppe inhabitants, nomads, ethnic stereotypes, political culture.

Після 1991 року політичне життя України, як не дивно, формується значною мірою на принципово інших засадах, ніж у Росії. Це особливо впадає в око, коли зважати на те, що Росія впродовж входження українських земель до її складу (включно з СРСР) прикладала всіх зусиль для насадження в нашій країні своїх політичних традицій. А річ у тім, що Україна має свої давні етнічні стереотипи, які лягли в основу сучасної політичної культури нашої країни. Сформувалися вони в часи перебування України на Великому Кордоні ¹ Західно-Християнської і Східно-Мусульманської цивілізацій, насамперед на степовому порубіжжі. Означені стереотипи в основному є результатом етнічної й етнокультурної взаємодії спочатку слов'янських предків протоукраїнців та українців, а потім і українців зі степовиками.

Знаний дослідник історії української цивілізації М. Попович свого часу дослідив витоки політичної культури сучасної України. Простежуючи особливості давньоруської політичної культури Південної Русі (майбутньої України) і відмінність від владної системи Русі Північної та Північно-Східної (майбутньої Росії), він визначив її як «неврівноважений, консенсусний характер влади, з певною мірою залежності князівської влади від віча, але без юридичного оформлення процедури і форм залежності, із змаганням князів за владу над територією

Русі загалом...» ². Саме ці особливості політичної культури України та пов'язані з ними стереотипи є визначальними й до сьогодні.

Коли поглянути на всю історію України в цілому, то мусимо визнати, що у своїх основних рисах сформовані на цивілізаційному порубіжжі особливості етнічних стереотипів, пов'язаних з політичною культурою, властиві нашій країні впродовж усієї її історії, включно із сучасністю. Це класик української етнології та історії М. Костомаров виводив ці особливості від того впливу, який справили на Південну Русь степові «інородці тюркського племені — Чорні Клобуки, Торки, Берендеї», а це значною мірою й привело до поширення тут відзначеного вище вічового устрою та ідеї князя як третейського судді, підконтрольного вічу ³. Для порівняння наведемо висновок дослідників кочових етнічних спільнот щодо їхньої політичної системи. Її основні риси також зводяться до того, що «традиційна влада в кочівницькому суспільстві мала консенсуальний характер і в більшості трималася на особистому авторитеті її носія» ⁴.

Гадаємо, особливості політичної системи України та пов'язаних з нею етнічних стереотипів, які знайшли вираження не тільки у вічовому устрої давньоруських часів, але й, дещо пізніше, у своєрідній козацькій демократії, а сьогодні в державних порядках, на перший погляд, доволі хаотичних, і разом з тим та-

ких, які мають певну (хоча часто досить хи- мерну) системність, певною мірою є схожими з рисами політичної організації степовиків. Тут слід почати ще з іранців (скіфо-сарматів), а потім їхніх численних тюркських наступників. Особливості етнічних стереотипів політичної культури українців є також, очевидно, значною мірою результатом етнічної та етнокультурної взаємодії наших давньоруських та давньоукраїнських предків з означеними степовими спільнотами. Конкретні механізми формування цих особливостей української політичної культури та пов'язаних з нею стереотипів, а також те, у який спосіб передавався цей вплив степовиків, маємо ще виявити. Проте не варто забувати, що до складу спочатку протоукраїнської, а згодом і власне української спільноти вливалися (імовірно, ще з часів асиміляції слов'янськими предками українців місцевих скіфо-сарматів) не просто окремі представники степових угруповань, а цілі їх підрозділи зі своїми ватажками, військовими дружинами й залежним населенням різних рангів. З огляду на це нагадаємо слова російського сходознавця А. Новосельцева: «Анти в V–VI ст., — найвірогідніше, складний конгломерат слов'яно-іранського населення, у якому слов'янський елемент панував політично і зростав етнічно за рахунок асиміляції скіфо-сарматського населення лісостепу сучасної України»⁵. Часто це були такі великі територіальні одиниці степовиків, що мали фактично цілісні соціально-політичні структури (хоча й локального рівня), верхівка яких складалася зі степових аристократів (іноді найвищого рангу), децю нижчу від них сходинку займала організована у військові дружини найближча знать, а всі вони були оточені численним залежним населенням. Згадаймо хоча б відомих князів Глинських, відомості про яких маємо вже більш-менш певні. Вони, ведучи родовід від відомого золотоординського темника Мамає (і навіть від кипчацьких аристократів домонгольських часів), перейшли на литовську службу разом з усім своїм улусом, що розміщувався на українському Лівобережжі, та

його населенням, кажучи словами відомої дослідниці вітчизняної історії Н. Яковенко, «від князів... до рядових панцирних бояр»⁶. (Нащадки Мамає, судячи з наявних на сьогодні фактів, стали васалами Великого князівства Литовського, рятуючись від переслідувань у Золотій Орді після поразки та загибелі цього могутнього колись золотоординського високопосадовця⁷).

Ведучи мову про формування етнічних стереотипів політичної культури українців, також слід указати на союзницькі відносини наших предків зі степовиками, що часто мали місце. Традиція цих військово-політичних союзницьких стосунків була закладена ще в гунські часи. Тоді анти в боротьбі з політичним пануванням готів стали федератами гунів, а пізніше — їхніх нащадків — тюрко-болгар. Гунські та тюрко-болгарські сюзерени антив передали частину своїх владних повноважень над населенням тодішньої України слов'янським вождям. Це, до речі, привело до слов'янізації тутешнього різноетнічного й різномовного населення (іранців, залишків фракійців, германців, кельтів, балтів та ін.). Відомий лінгвіст К. Тищенко, звертаючи увагу на етимологію назви «анти», висловив дуже ймовірне припущення, що цьому сприяло становище антив як федератів гунів. Адже одним з найвірогідніших пояснень цієї етимології є «союзники»⁸. Слов'янська мова й відповідно етнічність перемогли в цій етномовній взаємодії «саме завдяки передачі частини владних функцій осілим слов'янам-антам (тюрк. 'союзник') "на місцях" — здавалося б всупереч монгольській⁹ мові сильніших зверхників-гунів і кельто-готосарматським конкурентам. <...> З'явилося "соціальне замовлення", "офіційна сфера вжитку" для слов'янських говірок»¹⁰. Без сумніву, входження слов'ян-антив з України до складу гуно-болгарського політичного утворення вплинуло також на формування політичної традиції та пов'язаних з нею стереотипів у наших слов'янських предків.

Традиція співпраці слов'янських предків протоукраїнців та українців з державно-полі-

тичними утвореннями степовиків продовжилася в давньоруські часи, коли печеніги, торки, половці (кипчаки), чорні клобуки та інші кочівники й напівкочівники Північнопричорноморських степів часто воювали пліч-о-пліч з військами тих чи інших князів Південної Русі.

Пізніше, у золотоординський період, південноруські війська неодноразово брали участь у воєнних походах монгольських зверхників (ханів та улусбеків). Зокрема, слід назвати спільні з монголами походи галицько-волинських дружин проти Польщі (1259—1260, 1286—1288), Литви (1277), Угорщини (1285) та інших країн¹¹. Згодом південноруські й українські війська теж постійно брали участь у війнах татарських і ногайських ватажків, включно з їх усобицями. Крім того, у містах подвійного русько-ординського підпорядкування, особливо на землях колишнього галицького Пониззя, залишалися руські гарнізони, які контактували тут з татарською владою, будучи підлеглими їй також і в політичному плані¹².

Для розуміння впливу степовиків на етнічні стереотипи українців, пов'язані з політичною культурою, особливо козацьких часів, наведемо характеристику державно-політичного устрою кочівників, наведену одним з авторитетних тюркологів: «Взагалі звання хана мало значення лише до тих пір, поки окремі роди й племена мали пряму вигоду від воєнних походів хана..., або, з іншого боку, поки влада хана гарантувала їм захист від нападів ворожих загонів та забезпечувала збереженість їх майна. Поки ця вигода була очевидною, вони мирилися з необхідністю підкорятися чужому наказові й нести видатки з утримання хана. Якщо ж це більше не обіцяло народіві вигоди, племена, роди й родові підрозділи відразу ж розпадалися на окремі групи, що хотіли кочувати та утримувати свої табуни по можливості незалежно один від одного. Проте всяка загроза ззовні відразу ж викликала до життя новий конгломерат племен... Таким чином, в означених умовах стійкі форми адміністративного управління і міцна суспільна структура були

й залишаються зовсім неможливими...»¹³. Як зазначає знавець кочових цивілізацій О. Пріцак, номади легко позбавляють влади харизматичний правлячий клан після того, як він утратив силу й здатність вести їх до перемоги над ворогами та забезпечувати заможне існування, контролюючи землеробське та осіле ремісниче населення й торгові шляхи (як правило, кочові імперії співпрацювали з об'єднаннями міжнародних мандрівних купців). Так само доволі легко у відповідних умовах у їхньому середовищі на керівну роль висувається новий харизматичний клан, а перемоги над супротивниками під його керівництвом та встановлення контролю над торговими шляхами й країнами з осілим землеробсько-ремісничим населенням забезпечують йому панівне становище (звичайно, лише на час успішного керівництва державним об'єднанням)¹⁴. Тут одразу ж пригадуються слова козакознавця-новатора С. Леп'явка про те, що серед козаків «уряди гетьмана і старшин на той час [у період виникнення і становлення козацтва, коли воно ще не перетворилося на соціальний стан. — В. Б.] у цілому були дуже непевними; і гетьман, і старші раз у раз змінювались у залежності від примхливих настроїв козацтва»¹⁵.

Деякі конкретні елементи політичної культури українців козацької епохи, що сформувалися під впливом степовиків, можна назвати вже тепер. Ідеться про добре відомі із джерел вибори старшини (судді, писаря, осавула, курінних отаманів), а особливо кошового отамана на Запорозькій Січі, які, за словами очевидців, характеризувалися максимальною демократичністю й навіть хаотичністю, кулачними боями тощо та ритуальною «анархією черні», у якій, однак, чітко простежується вплив старших за віком козаків¹⁶. Така обрядова церемонія запорожців виявляє чимало рис схожості з ритуальними діями виборів хана в кочівників, у яких, як і в запорожців, за висловленням відомого тюрколога В. Радлова, «найпочесніші літами та досвідом відкривають його [великий збір кочового об'єднання. — В. Б.]; найсміливіші надають життєвої сили; найсильніші дають

спрямування; і, нарешті, всі разом проводять суперечки, які тривають іноді днів два, три й більше»¹⁷.

Окрім прямих аналогій між запорожцями та кочівниками, у вказаних обрядодіях виборів кошового і старшини на Січі простежуються типові риси міфологічних стереотипів, пов'язаних з комплексом уявлень про «священного царя», що виявлялося, зокрема, у ритуальній анархії. Щодо джерела означених уявлень автор цих рядків припускав як можливість збереження в козацькому середовищі архаїчної давньослов'янської політичної традиції, так і вплив степовиків-тюрків¹⁸. Нині збереженість аж до ранньонових часів окремих реліктів давньослов'янських архаїчних традицій в українській політичній культурі нам видається неможливою. А от кочове тюркське середовище, безумовно, такі традиції зберігало. Саме на них, наприклад, виросла свого часу сакралізація влади кагана в тюркютів, хозарів, аварів, а також ханів та інших зверхників практично у всіх кочових політичних об'єднаннях Великого Євразійського Степу.

Козацька державність, що виникла в XVII ст., містила в собі, з одного боку, риси шляхетської політичної культури, запозичені з відповідних владних інститутів Речі Посполитої та принесені безпосередньо представниками шляхти, яка примкнула до козацтва й навіть значною мірою витворила його верхівку. З другого боку, козацькі суспільно-політичні структури й сама їхня державність із самого початку несли відбиток порубіжності Великого Кордону і включали в себе риси, властиві суспільно-політичним структурам Сходу. Сходознавець О. Галенко зараховує Український гетьманат (офіційна назва — Військо Запорозьке) і, ширше, Україну взагалі до держав «із сильними традиціями степових імперій». До таких держав він відносить також Османську імперію, Кримський ханат і Московію. Усі вони, за його словами, зазнали свого часу впливу степових імперій¹⁹. Погоджуючись з ним, дозволимо собі, однак, додати, що на Туреччину та Московську державу мали

вплив не тільки степові імперії кочівників, а й осілі цивілізації Сходу. А от Кримський ханат, очевидно, такого впливу зазнав менше. Щодо України, то її політична традиція й пов'язані з нею етнічні стереотипи, дійсно, формувалися значною мірою під потужним впливом саме степовиків. У цьому ряду стоїть і висловлювання О. Прицака про подібність структур Гетьманської держави і Кримського ханату²⁰.

Водночас у політичному устрої козацького Гетьманату, за словами Н. Яковенко, було багато рис, запозичених також з Османської імперії: «Зрошення військової та цивільно-адміністративної функцій у локальних владах; принцип забезпечення землею під обов'язком збройної служби всього вільного населення без огляду на знатність / незнатність; існування поземельного фонду для свого роду “державної” платні за виконання тих чи тих урядів (“рангові землі”); централізований контроль за земельним фондом при відсутності ієрархії чи васальних зобов'язань європейського типу тощо»²¹. Знавець східних запозичень в українській культурі Я. Дашкевич відзначає, що, як і турецький санджак-бей, козацький полковник утілював у собі об'єднання військової та цивільної влади в одних руках²². Ще класик української політології В. Липинський уважав, що українська державність «формувалась і дійсно відроджувалась» за Богдана Хмельницького «в сполученні східних і західних цивілізаційних впливів»²³. Гадаємо, що далеко не всі з названих рис козацької державності були запозичені її творцями безпосередньо зі східних країн. Багато з них могли виникнути й унаслідок власних тенденцій розвитку в умовах Великого Кордону, що розділяв і водночас об'єднував Схід та Захід. Проте і вплив степовиків та Сходу в цілому на козацьку державність і її конкретні складові — безсумнівний (при цьому всі запозичення неодмінно зазнавали адаптації в українському середовищі до власних потреб).

У зв'язку з розглядом політичних традицій українців слід нагадати й про принципи,

на яких у номадів одні державно-політичні утворення підпорядковуються іншим. Стосовно цього сходознавці зауважують, що «підданство» в них означає не більше, ніж «протекція», інакше кажучи — тільки перебування слабшого під захистом сильнішого, а це виключає стабільні політичні зв'язки. Тому правилом для степовиків-номадів є уникання стабільних політичних зв'язків з будь-якими осілими державами, котрим удається встановити над ними контроль²⁴. Тобто відомій етнічній плінності, властивій кочівникам, відповідає плінність у політичній сфері. (Нагадаємо, що етнічна плінність проявляється у практично безперервному процесі перекомпоновування та переходу окремих груп, цілих родів і етнічних підрозділів з одного кочового етнополітичного угруповання в інше, злитті дрібних спільнот у більші й дробленні великих²⁵.) А політичні традиції степовиків мали вплив на етнічні стереотипи, пов'язані з політичною культурою українців.

Тож, як бачимо, подібність (хоча й не тождність) означених явищ політичного життя степовиків із притаманними українцям та їхнім давньоруським предкам удільними, а пізніше козацькими порядками, а також з відомою «отаманщиною» модерних часів і навіть

із реаліями українського політичного життя сьогодення виступає досить прозоро. (До речі, в українців, окрім означених етнічних стереотипів, пов'язаних з політичною культурою, сформованих під впливом степовиків та країн Сходу в умовах Великого Кордону, у новітній час з'явилися й принципово інші стереотипи. Ідеться про досвід європейського політичного життя, ази якого засвоїли західноукраїнські землі, що перебували свого часу в складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини²⁶. Саме ці принципи лягли в основу організації та діяльності політичних організацій, що діяли в Західній Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., особливо на Галичині. Найвиразніше вони проявилися в діяльності Західноукраїнської Народної Республіки, формувань Січових стрільців, а найбільше — в Організації українських націоналістів та в керованій нею Українській повстанській армії. Саме в УПА було практично вперше в історії України успішно подолано знамениту українську «отаманщину». У ХХ ст., особливо в останні роки, відбувається інтенсивне поєднання двох означених типів політичних традицій та пов'язаних з ними стереотипів, чому сприяє змішання «східняків» із «західняками» в ході інтенсивних міграційних процесів сучасності).

¹ Про теорію Великого Кордону див.: *Леп'явко С.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба: Walter Prescott Webb. The Great Frontier. — Austin: University of Texas Press, 1964 // Український гуманітарний огляд. — К., 2005. — Вип. 11. — С. 46–65; про застосування цієї теорії стосовно України див.: *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (ХІV–ХVІІІ ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Л., 1991. — Т. ССХХІІ; *Дашкевич Я.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. — Л. ; К. ; Нью-Йорк, 2004; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999; *Леп'явко С.* Аналоги українського козацтва у західному світі // Історія українського козацтва:

нариси : у 2 т. / редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К., 2006. — Т. 1; *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). — К., 2006. — Вип. 6; *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот ХVІ — першої половини ХVІІ ст. — К., 2011.

² *Попович М.* Нарис історії культури України. — К., 1998. — С. 71

³ *Костомаров Н. И.* Две русские народности // *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. — С.Пб., 1903. — Т. I. — Кн. I. — С. 42–43.

⁴ *Грибовський В.* Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). — К., 2008. — Вип. 8. — С. 139.

⁵ Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http // www.tuad.nsk.ru/~history](http://www.tuad.nsk.ru/~history). – С. 31.

⁶ Яковенко Н. Витоки роду Немиричів // *Марра Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л. ; К. ; Нью-Йорк, 1996. – С. 166.

⁷ Шенников А. А. Княжество потомков Мамая (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв.) // *Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь* : в 2 кн. – М., 1997. – Кн. 2. – С. 463, 465.

⁸ Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973. – С. 34–37.

⁹ К. Тищенко вважає мову гунів монгольською, хоча багато лінгвістів тримаються точки зору про її тюркську належність. Існує також припущення, що гуни розмовляли невідомою науці мовою, яка вимерла, а також, що вони склалися з конгломерату племен різного походження, які розмовляли монгольською, тюркською, угорською, іранською та іншими мовами (про мову гунів див.: *Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen // Central Asiatic Journal*. – Wiesbaden, 1973. – Vol. XVII. – № 1). Не будучи лінгвістами, ми вважаємо, що не можемо стати ні на одну із цих точок зору. Проте, зважаючи на те, що кочівницькі угруповання, як правило, містили різні мовно-етнічні компоненти, одночасне перебування в складі гунського об'єднання як тюрків, так і монголів (чи прототюрків та протомонголів, а ще угрів, яких перші асимілювали, а можливо, й інших, наприклад, підкорених іранців) також є дуже ймовірним, на що звертав увагу А. Новосельцев (*Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. – С. 31).

¹⁰ Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – К., 2008. – С. 471.

¹¹ Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – С. 74.

¹² Войтович Л. В. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // *Історія українсько-*

го козацтва: нариси : у 2 т. / редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1. – С. 44.

¹³ Радлов В. В. Из Сибири: страницы дневника / пер. с нем. К. Д. Цивинной и Б. Е. Чистовой ; примеч. и послесл. С. И. Вайнштейна ; топонимич. редакция, схемы маршрутов экспедиций и аннотир. указатель географич. названий Г. И. Донидзе ; указатель этнич. названий Е. П. Батьяновой. – М., 1989. – С. 340.

¹⁴ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К., 1997. – Т. I. – С. 76–78.

¹⁵ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 77.

¹⁶ Балушок В. Г. Особливості козацьких звичаїв та обрядів // *Історія українського козацтва: нариси* : у 2 т. / редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 29–32.

¹⁷ Радлов В. В. Из Сибири: страницы дневника... – С. 339–340.

¹⁸ Балушок В. Головний ритуал Січі // *Слово і час*. – 1998. – № 3. – С. 88.

¹⁹ Галенко О. Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // *Східний світ*. – 1997. – № 12. – С. 216, 220.

²⁰ Прицак О. Що таке історія України? // *Слово і час*. – 1991. – № 1. – С. 59.

²¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 362.

²² Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). – С. 42.

²³ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К., 1997. – С. 147.

²⁴ Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства... – С. 139.

²⁵ Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // *Советская этнография*. – 1979. – № 6. – С. 83.

²⁶ Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // *Критика*. – 2004. – № 7–8 (81–82). – С. 16–26.